

Деякі особливості президентства
на пострадянському просторі (1991 – 2004 рр.)

Марія Кармазіна

Деякі особливості президентства на пострадянському просторі (1991 – 2004 рр.)

Марія Кармазіна,
доктор політичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

У статті піддаються аналізу особливості президентства в молодих незалежних державах, що утворилися після розпаду Радянського Союзу на його теренах. Автор виокремлює основні особливості, притаманні президентському правлінню в цих країнах.

На початку 1990-х років кожна з колишніх радянських республік вже мала власного главу держави – президента. Цікаво, що наші співвітчизники (усі – люди з досить високим ступенем освіти) на моє прохання пригадати прізвиська президентів, які сьогодні правлять у незалежних державах на пострадянських просторах, неодмінно називали керівників Росії, Білорусі, Казахстану, Грузії. Рідше пригадували прізвиська туркменського, азербайджанського та узбецького президентів. Ще рідше – вірменського, киргизького, таджицького чи молдовського. Тільки окремі співрозмовники пригадували імена президентів, що очолюють держави Балтії. Такий стан обізнаності пояснювали просто: прізвиська лідерів найближчих сусідів (президентів Білорусі й Росії) або лідерів тих країн, з якими Україна підтримує тісні „газово-нафтові” стосунки (Азербайджан, Туркменістан) часто з’являються у засобах масової інформації, відтак – „на слуху” і в пам’яті. Ім’я грузинського керівника запам’яталося українцям не в останню чергу завдяки його активній підтримці ідей помаранчевої революції. Прізвиська ж президентів країн, географічно віддалених від українських земель і з якими економічні зв’язки не дуже інтенсивні, менш „закріпилися” у пам’яті наших громадян.

З іншого боку, стан обізнаності зумовлений й іншим чинником: поіменно, як правило, знають „кривдників” – новоявлених диктаторів, різного роду гонителів, тих, хто буде і зміцнює свою владу, обмежуючи свободу в молодих країнах, позбавляючи співвітчизників елементарних

форми політичної влади

форми політичної влади

політичних прав. „Невідомими” лишаються тільки імена демократичних лідерів: у пересічного українця інтерес викликають, насамперед, не імена, а наслідки діяльності того чи іншого президента колишньої „братньої республіки” та порівняння (свідоме чи мимовільне) цих „наслідків” з українськими реаліями.

Такі порівняння свідчать, що за період кінця XX – початку XXI століття на пострадянському обширі (часто під гаслами прихильності до ідеалів демократії) відбулася дивергенція політичних систем і режимів. Відтак, серед них є справді демократичні, як, наприклад, у трьох республіках Балтії. Є й такі, котрих експерти характеризують як авторитарні диктатури: саме на таку, зокрема, спромоглася „експериментальна нація пана-Бога” (як охарактеризував своїх співвітчизників Р. Барадулін) – білоруси. Є й тоталітаризми, як, наприклад, у Туркменістані. Є й такі, котрі ніяк не випрочаються з „лабіринтів радянськості”, залишаючись, як Вірменія, країнами „радянського порядку” [1]. Відповідно, й президентство в кожній з країн має різний характер – від демократичного до авторитарного й тоталітарного, що й виокремимо як **першу особливість** цього політичного інституту в пострадянських реаліях.

Своєрідною ілюстрацією ступеня демократичності чи недемократичності політичних систем і режимів у нових незалежних державах на теренах колишнього СРСР є оцінювання стану в них політичних прав та громадянських свобод, яке щорічно проводиться американською громадською організацією „Freedom House”. Експертні оцінки, нагадаю, виставляються за шкалою від 1 до 7. При цьому 1 є показником найвищої демократії, а 7 – найбільшого тоталітаризму. З урахуванням цього, „вільними” вважаються країни, які отримують від 1 до 2,5 бала, „частково вільними” – ті, яким виставлено від 3 до 5 балів, а країни, що отримали бал в межах 5,5 – 7, належать до категорії „невільних”.

Відтак, Україна 1991 року отримала по 3 бали за стан політичних прав і громадянських свобод, у 1994 – 1999 роках – відповідно 3 і 4 бали, й була віднесена експертами до „частково вільних” країн. У 2000 – 2003 роках ситуація дещо погіршилася, про що свідчили 4 бали, отримані Україною з обох позицій, однак наша держава все ж була віднесена експертами „Freedom House” до категорії „частково вільних”. Як і Молдова, котра у 1991 – 2003 роках за стан громадянських свобод стабільно отримувала по 4 бали, а оцінка, отримувана за стан політичних прав громадян, поступово підвищувалася – від 5 (1991 р.) до 2 (1998 – 2001 рр.) і 2003 року становила 3 бали. Як і Вірменія, в якій громадянські свободи оцінювалися 1991 року в 5 балів, в наступні роки – в 4 бали; оцінка ж за політичні права коливалася: 1991 року – 5 балів, 1994 – 3, 1995 – 4, у 1996 – 1997 роках – 5, у 1998 – 2003 – 4. Як Грузія, котра 1991 року за громадянські свободи отримала 5 балів, а за політичні права – 6. Надалі грузинські показники в

**Деякі особливості президентства
на пострадянському просторі (1991 - 2004 рр.)**

Марія Кармазіна

обох позиціях підвищилися до 4 балів.

У Росії ситуація дещо інша: 1991 року обидва показники становили 3 бали. У 1994 – 1997 роках оцінка за політичні права становила 3 бали, а за громадянські свободи – 4; 1998 року Росія отримала по 4 бали вже по обох позиціях; 1999 року ситуація ще погіршилась – права і свободи були оцінені відповідно 4 і 5 балами; у 2000 – 2003 роках Росія незмінно отримувала по дві 5. Наприкінці 2004 року представники „Freedom House” заговорили про те, що путінська Росія швидко скочується в категорію „невільних” країн. Власне, туди, де з 1996 року перебуває єдина невольна з християнських країн Європи Білорусь, яка, отримавши 1991 року по 4 бали, надалі стабільно отримувала по 6 балів і за стан політичних прав, і за стан громадянських свобод. З 2000 року – Киргизія (6 балів за стан політичних прав та 5 балів за громадянські свободи). З 2003 року – після шестирічної перерви – Азербайджан (відповідно 6 і 5 балів) та з початку 1990-х – Казахстан (відповідно 6 і 5 балів), Узбекистан (відповідно 7 по першій позиції та 7 - 6 по другій), Туркменистан (обидві позиції – 7 балів), Таджикистан (політичні свободи – 7 - 6 балів, громадянські свободи – 5 - 7) [2].

Для порівняння: 1991 року – перед самознищенням СРСР – загальносоюзний бал дорівнював 4 (по обох позиціях).

Усі „напіввільні країни” на чолі з президентами, можна твердити, є більш чи менш авторитарними, хоч і різною мірою – від „жорстких” до „м’яких”. Втім, як, приміром, засвідчили революційні події в Грузії чи Україні, в ряді нових держав окреслилася чітка тенденція до все помітнішого ослаблення „президентських авторитаризмів”. Причини такого стану речей, зокрема, в Україні, добре віддзеркалює думка М. Горбачова, висловлена за півроку до українських президентських виборів (у квітні 2004 року): „За будь-яких перипетій свої питання ви (українці. – Авт.) все одно вирішуєте демократично. Авторитаризм не проходить. Чому? Ще Малишко п’ятдесят років тому задавався цим питанням. ...А відповіді все одно немає, вочевидь, ментальність така” [3].

Друга особливість президентства на пострадянському просторі тісно пов’язана з першою і стосується того, що більша частина президентів у колишніх республіках СРСР володіє владними повноваженнями, не санкціонованими демократичними процедурами. Серед цих президентів, насамперед, виокремимо тих, які вже не один термін перебувають на посаді (як А. Лукашенко, президентський термін котрого розпочався 1994 року, чи Н. Назарбаєв, початок президентства якого сягає 1990 року). При цьому, в тій чи іншій формі проявляється бажання залишатися на посаді нескінченно довго. Так, у грудні 1999 року один з вищих органів влади Туркменистану – Халк Маслахати – прийняв постанову „Про повноваження першого Президента Туркменистану Сапармурада Ніязова”, згідно з якою С. Ніязов отримував „виключне право здійснювати

повноваження глави держави без обмежень терміну”.

У цьому контексті варто розглядати й феномен „безальтернативного президентства” Г. Алієва в Азербайджані, і президентство у формально парламентській республіці Молдові. Молдовський президент, як твердив один із співголів партії „Наша Молдова” С. Урекян, монополізував усю владу, „підім’яв під себе парламент, уряд і силові структури”. Обраний не всенародно, а парламентом (як і годиться у парламентській республіці), президент В. Воронін жодного разу не звітував перед парламентом про виконану роботу [4]. Це дозволяє воронінським опонентам говорити, що в Молдові парламентська республіка трансформувалася на „диктаторську республіку”.

Слабо коригується з уявленнями європейців та американців про демократичні процедури й те, що президентські вибори на пострадянських просторах впродовж 1991 – 2004 років ставали, як на західні стандарти, дуже дорогими. Один із західних аналітиків так охарактеризував ситуацію: „Неофіційні витрати на кампанію перевиборів Президента Єльцина 1996 року становили \$600 мільйонів. Другою найдорожчою кампанією були, мабуть, перевибори Президента Л. Кучми у жовтні 1999 р. Ці дві кампанії супроводжувалися помітними правопорушеннями та зловживаннями, оскільки найголовніші фінансові магнати разом стали фінансувати президентські вибори в обмін на дешеві державні облигації та привілеї у приватизації великих компаній” [5].

Третя особливість президентства, у свою чергу, нерозривно пов’язана з другою. Стосується вона того, що в ряді незалежних державах на теренах СРСР деякі президенти одержали чи намагалися одержати владу, так би мовити, у спадок. У російському, приміром, випадку 2000 року Б. Єльцин достроково зрікся влади і передав її В. Путіну. Нині ж, зазначу принагідно, вже розгорнувся „невтомний пошук” способу передачі влади у спадщину від В. Путіна до його майбутнього спадкоємця „без всіляких ексцесів” [6]. Азербайджанський варіант успадкування президентської посади мав інші особливості, оскільки своє слово „сказав” народ країни: погодившись із гаслом „Алієв – наше майбутнє, минуле і теперішнє”, азербайджанці „допомогли” Алієву-сину отримати повноваження від Алієва-батька. При цьому, сказати б, специфічні інтелектуальні й моральні якості кандидата в президенти не стали на заваді його обранню [7].

Прикладом невдалої спроби передачі влади конкретній особі можуть слугувати події, що відбувалися в листопаді 2001 року в Казахстані, коли президент Н. Назарбаєв прагнув передати президентські повноваження без проведення виборів старшому зятеві Р. Алієву.

Демократизація політичних систем і режимів чи, навпаки, їх еволюція у бік авторитаризму або тоталітаризму зумовлена безпосередньою діяльністю президентів чи кланів, ними очолюваних. Тобто, процес змін на території колишнього СРСР, що сприяв загальній модернізації

**Деякі особливості президентства
на пострадянському просторі (1991 - 2004 рр.)**

Марія Кармазіна

пострадянських суспільств чи, навпаки, їх переоблаштуванню на традиціоналістських засадах, був і є досить персоніфікованим (що визначаю як **четверту особливість** пострадянського президентства): його авторами й керівниками часто були й залишаються безпосередньо самі президенти, влада яких в цілому ряді випадків ставала все більш та більш абсолютною. При цьому, звернемо увагу, отримання президентом, сказати б, надлишкових повноважень призводило до послаблення інших державних інститутів (у тім числі парламенту, політичних партій, судової влади, форм безпосередньої демократії).

Яскравим прикладом президентської діяльності, спрямованої на „знищення всіх інститутів демократичної державності” [8] у власній країні, зразком цілеспрямованого переоблаштування влади на засадах авторитаризму є діяльність двох президентів Росії.

Свого часу, аналізуючи ставлення російського народу до російського ж самодержця, М. Костомаров писав:

„І одурів народ московський,
і попав у ідолопоклонство,
бо царя свого нарик Богом
і усе, що цар скаже,
те уважав за добре...”

Свої світовідчуття М. Костомаров виклав у книзі „Закон Божий. Книга буття українського народу” 1846 року. Читаючи їх сьогодні, ловиш себе на думці, що костомаровські рядки, як не дивно, не сприймаються як щось архаїчне – й сьогодні проблема єдиновладдя в Росії є гостро актуальною.

На початку 1990-х років Росія спромоглася на „проект Єльцин” (як називався однойменний фільм, що побачив світ 2003 року). Цей проект, як відомо, завершився майже „трепетним зразком” передачі президентської влади за схемою „з рук в руки” – від Б. Єльцина до „довіреного спадкоємця” В. Путіна. Або, як зауважив у своїй книзі „Борис – Star і старевичі” („стар” з англійської – „зірка”) угорський культуролог, політолог, поет та русист А. Сілагі, від „колективного Распутіна” (єльцинської адміністрації) до „колективного Путіна”, котрий на час отримання влади задовольняв більшість російського суспільства.

Сьогодні, спостерігаючи за російськими політичними метаморфозами, західні аналітики все частіше зауважують, що В. Путін керує державою, „купаючись в теплому відблиску пострадянського культу особи”.

Восени 2004 року група західних політиків та експертів у галузі зовнішньої політики (у тому числі – колишній чеський президент В. Гавел, экс-прем’єр-міністр Швеції К. Білдіт, американський сенатор Дж. Маккейн) в листі до глав держав і урядів країн – членів НАТО та ЄС оцінила путінські реформи, зауваживши, зокрема, що „нинішнє російське керівництво пориває з основними демократичними цінностями євроатлантичної спільноти”. Підписанти звернули увагу на те, що трагічні

події в бесланській школі стали нагодою для посилення В. Путіним власного контролю над політичним життям у країні. „Ми глибоко стурбовані тим, що ці трагічні події використовуються для подальшої руйнації демократії в Росії – російські демократичні інституції і без того завжди були слабкими й уразливими. З моменту приходу до влади 2000 року Володимир Путін ще більше послабив їх” [9], – вказувалося у листі. Аналізуючи стиль управління російського президента, автори наголошували: „Він систематично урізував свободу та незалежність преси, руйнував механізми взаємного контролю у федеральній системі Росії, самовільно ув'язнював реальних і уявних суперників, викреслював легітимних кандидатів з виборчих бюлетенів, залякував і заарештовував лідерів неурядових організацій і послаблював політичні партії в Росії” [10].

Самі ж росіяни про новий культ особи в путінській іпостасі ще, здається, не говорять відверто, однак вже розуміють, що „старевич” В. Путін прийшов, так би мовити, всерйоз і надовго. Однак відважних (царелюбивих? затурканих? заляканих?) росіян це, здається, не бентежить. Хіба що невелика купка інтелігентів нервує й прагне застерегти російське суспільство: тільки **поки що** газети „пишуть, що хочуть” і „садять без суду й слідства” **тільки декого** з олігархів, що кордони тільки **поки що відкриті**, що тільки **поки що діє** „кілька політичних партій” [11]. Дехто з подивом відзначає, що, як виявляється, за досить короткий термін можна докорінно змінити стосунки між владою й суспільством, „вихолостити” принцип виборності та перетворити чинні інститути на муляжі. Відтак застерігають: „Всі ці разючі зміни – рукотворні, і відбулися вони на очах наших сучасників. Однак їх наслідки відіб'ються на наступних поколіннях, бо мають вони істино планетарний розмах” [12].

Втім, такі перестороги губляться в масиві заспокійливих сентенцій. Їх суть зводиться до того, що в Росії (на відміну від Західної Європи) **можлива інша – неліберальна – форма демократії** [13]. Такі висновки не вдивовиж, бо для частини російської еліти будь-яка демократія є взагалі неприйнятною. Більше того: вона прагне відродити й закріпити в масовій свідомості імперську ідею, настирно заводячи мову про необхідність творення „ліберальної імперії”, або без обмовок заявляє, що „монархія потрібна Росії як повітря” [14]. І – повертає голови в бік президента.

А російські аналітики, аналізуючи розвиток політичної влади в Росії після 1991 року, засвідчують: держава визріла для подібних трансформацій. Адже виконана на політичній арені „царем Борисом” роль хоч і не призвела до „повного авторитаризму”, однак саме „за Бориса” в Росію повернулася ідея одноосібної влади. Далі, намагаючись виступати провісниками нового російського порядку, вірні „царю-президенту и Отечеству” наголошують, що в одноосібній владі в російській державі втілюється... „велике творіння національного генія” народу [15].

Російські інтелектуали беруться доводити, що „авторитаризм –

**Деякі особливості президентства
на пострадянському просторі (1991 – 2004 рр.)**

Марія Кармазіна

ворожий до демократії”, а от „одноосібна влада може виступати в союзі з народовладдям”. Випещуючи політичний оксиморон, проголошують, що „в творчості В. Путіна” виявляється „влада загальної сили”, що таке політичне управління надає будівлі влади „перспективу спільної діяльності, сприяє пробудженню енергії народу” [16].

Коментарів такі висновки, здається, не потребують. Зазначу тільки одне: на наших очах відроджується вже призабутий російський міф про „добраго царя”. Однак, дещо модернізований, адже йдеться про верховну – самодержавну – владу в іпостасі президентської. При цьому, що прикметно, добрий президент протиставляється недобрим „власністьмушим”, „правлячому класу”, „еліті”, які ніби бажають „продовжити хмільний сон російського демосу” [17] та по можливості приховати небачені масштаби корупції і всі можливі обмеження економічної свободи росіян. Особа президента сакралізується. Образ В. Путіна подається як образ захисника та рятівника російського народу і його держави (про інші народи, як і сто років перед цим, не йдеться).

Вдаючись до, так би мовити, високого стилю, інтелектуальна обслуга вже говорить про „государеву диктатуру любові”, яка як *ultima ratio* – останній, вирішальний доказ – видається за найчистіший зразок **уміння любити Росію**. За зразок, який варто оберігати й всіляко наслідувати.

На що ж сподіваються при цьому? Відповідь на це приголомшує своєю відвертістю й простотою: на те, що „це відверне увагу інтелектуалів, – як твердить один із „самодержавновідданих”, – від безплідних міркувань щодо авторитаризму, багато представників якого уособлювали диктатуру любові до Росії” [18]. Отже, легітимація президента відбувається не на підставі законності, а за допомогою позаправових чинників. Президентська влада – це вже майже божественна еманція.

Але пригадаймо про криваві наслідки панування „диктатури закону” в радянській Росії, за тим – у СРСР. Пам’ять дає підстави для песимістичних прогнозів: „государева диктатура любові” у виконанні новоявлених російських „царів-президентів” для народів Росії може обернутися, як завжди, просто диктатурою, культом, вкороченими життями мільйонів „злочинців без злочину”. (З. Бжезинський ніби в тон зауважує: „...Не приносить заспокоєння сусідам Росії, коли її уряд уникає того, щоб висловити своє ставлення до минулого країни, яке у всьому світі визнано кримінальним” [19]).

Над цим варто замислитися. Адже, як свідчить аналіз російської теоретичної спадщини на предмет глибини демократичності політико-правового думання представників російського народу протягом, приміром, XVIII – початку XX століття, знайти хоча б єдиного, послідовного **впродовж всього життя** російського демократа не вдається (не згодні з такими твердженнями завжди можуть звернутися до багатств бібліотечних сховищ і сповна відчути затхлий дух імперії). Всі ці „великі

й геніальні” пестелі, белінські, добролюбиви, чернишевські, коли мова заходила про права націй, про необхідність демократизації Росії, демонстрували рафіновані зразки імперської політичної культури. Вони завжди ставали на бік „истинно русских”. Рано чи пізно кожен „записний демократ” потрапляв у пастку якщо не „самодержавства, православ’я, народності”, то революції й диктатури. Він якщо не відверто ратував за знищення/приборкання/упокорення „іногородців”, то за їх асиміляцію. Якщо й були в російському суспільстві демократи, м’яко кажучи „без нюансів”, то вони були євреями, німцями, поляками – були ким завгодно, але не росіянами.

Міркуючи про політичні вподобання росіян початку ХХІ століття, доходиш висновку: російська „самодержавна зваба” могла вмерти, однак вона реанімована у вигляді „самодержавної президентури”. Минуле не відпускає Росію. Як зазначає В. Лясковський, після занепаду Радянського Союзу росіяни „створили для себе ілюзії імперії” [20].

Втім, чергові самодержавні „збочення” – тільки черговий логічний крок у характерному русі російської нації по колу. І – від Заходу, від демократії. Історія Росії кількох останніх століть – це історія духовно-культурного, політичного спротиву Заходу і його екзотеричним цінностям. У ланцюжку „самодержавство – більшовицька диктатура – сталінізм – президенціалізм” кожна ланка є тільки своєрідним етапом одного великого антизахідного, антидемократичного проекту. Найсміливіші фантазії не окреслять тих причин, які зможуть змінити політично-культурне ество росіянина. (Хіба що цьому посприєє подальше розвалювання Російської імперії). Росія й демократія, Росія і право, Росія й Захід – не сумісні. Імперські бажання, монархічно-месіанські поривання (наприклад, у євразійській одежині) є своєрідною „шкірою”. Зніміть цю „шкіру”, й тоді Росія зникне. Однак вона хоче бути...

На сучасне російське антизахідництво увагу слід звернути окремо – як на **п’яту особливість** пострадянського президентства загалом. Адже впродовж 1990-х років та на початку ХХІ століття політичний простір у колишніх радянських республіках постійно виповнювався антизахідною (антидемократичною чи антиамериканською, антинатовською, антиєвропейською тощо) президентською риторикою й дією.

У такій ситуації насторожує, що свого часу подібне, сказати б, „злісне антизахідництво” виявилось підходящим ґрунтом для постання фашизму та комунізму і, якщо ширше, – тоталітаризму. Недарма сьогодні, коли йдеться про постельцинську трансформацію Росії, то експерти все частіше звертаються до книги О. Янова „После Ельцина. Веймарская Россия”, уже назвою якої автор натякає на певну схожість ситуації в Росії 1990-х та в Німеччині 1920 – 1930 років. І хоча деякі російські дослідники не готові слідом за З. Бжезинським назвати В. Путіна „московським Муссоліні” та говорити про фашизм, нацизм, тоталітаризм путінської Росії, однак

**Деякі особливості президентства
на пострадянському просторі (1991 – 2004 рр.)**

Марія Кармазіна

погоджуються з тим, що за час, що минув від переходу верховної влади в країні в руки В. Путіна, нагромадився певний фактичний матеріал, що дозволяє говорити про „намацування” В. Путіним та його оточенням націонал-патріотичного сегмента політичного поля на предмет віднайдення ідеологічних і практичних „точок дотику” [21].

Говорячи про російське авторитарне президентство, слід зазначити й те, що саме воно на зламі ХХ – ХХІ століть все частіше стає своєрідним „чинником підживлення” (підтримки) авторитарних правителів на теренах колишнього СРСР. Про це свідчить чимало аргументів. Нагадаємо кілька. Так, у Москві свого часу знаходив притулок перший президент незалежного Азербайджану А. Мугалібов та полковник С. Гусейнов, котрий втік з республіки після невдалого перевороту. З України, з Криму, туди подався Ю. Мешков, а сьогодні Москва абсорбує з України людей типу І. Бакая. На початку 2005 року Москва, як відомо, дала прихисток і киргизькому президентові А. Акаєву.

Московська „пуповина” у досліджуваний період на свій спосіб намагалася утримувати мало не кожен колишню радянську республіку. Сьогодні самі російські експерти, аналізуючи путінські методи, спрямовані на збереження імперського простору (зокрема, в ході останніх президентських виборів в Україні), характеризують їх як „незграбні” [22]. Однак нас, зрозуміло, цікавить не якісне оцінювання методів, а те, на що вони спрямовані та чому сприяють. Відтак, **шостою особливістю** більшою чи меншою мірою авторитарного президентства в нових незалежних державах виокремимо його міцну „прив’язку” до Москви, політичну (й економічну, зрозуміло) зорієнтованість на Росію.

Показово при цьому, що молоді пострадянські демократії Балтії мають з Росією якісно інші зв’язки. Президент Латвії В. Віке-Фрайберга так характеризувала характер латвійсько-російських взаємин: „Наші відносини з Росією скидаються на спроби порозумітися двох людей з вадами слуху. За минулих чотирнадцять років у нас взагалі не було жодної офіційної зустрічі. Не обмінювалися візитами навіть міністри закордонних справ. З нашого боку до Росії їздив лише міністр культури. ...З Росією дуже важко вести політичний діалог” [23]. Коментуючи ситуацію, З. Бжезинський, у свою чергу, констатує, що сьогодні майже всі сусіди Росії або бояться її, або ставляться до неї з презирством, або те й інше разом. „Не можна назвати хорошою зовнішню політику, яка майже не демонструє поліпшення у порівнянні з минулим” [24], – робить висновок З. Бжезинський.

Проблему „утрудненого політичного діалогу” можна зрозуміти, взявши до уваги **сьому особливість** пострадянського президентства – сімейно-клановий характер президентської влади. Яскравим прикладом владарювання клану (або „сімейної демократії”, як іронічно відзначають сучасники), очолюваного президентом, є приклад суперпрезидентської

форми політичної влади

форми політичної влади

республіки Казахстан. 1994 року президент Н. Назарбаєв відправив у відставку уряд, очолюваний росіянином С. Терещенком. Посаду обійняв представник середнього жузу (одного з трьох племінних союзів – поряд із старшим та молодшим жузами) А. Кажагельдин. У листопаді 1997 року його змінив представник молодшого жузу Н. Балгімбаєв. Ще через два роки главою уряду зрештою став представник старшого жузу (жузу, вихідцем з якого був і сам Н. Назарбаєв) К. Токаєв. Отже, представники старшого жузу посідають дві з найвищих посад в державі.

Паралельно з цим шапрашати (представники назарбаєвського роду) та їх земляки поступово посідали й інші високі посади в уряді та бізнесі. Так, двоюрідний брат президента А. Єсімов став державним секретарем, зайнявши фактично другу за значенням посаду в державі. Сват А. Кулібаєв став міністром будівництва. Згодом один зять – Р. Алієв очолив податкову поліцію республіки, а інший – Т. Кулібаєв став главою Комітету з інвестицій. Племінник Н. Абікаєв з посади першого помічника глави держави перемістився на посаду голови Комітету національної безпеки. На 2004 рік фактично 70 % посад у владних структурах було узурповано представниками рідного Н. Назарбаєву старшого жузу [25].

Зрозуміло, що клани та „сім'ї” як політичне явище у пострадянських державних організаціях не є чимось однозначним і, приміром, в Узбекистані й Україні суттєво різняться між собою, як різниться історія двох народів, побудовані ними держави, політичні системи тощо. Однак звернімо увагу на інше: саме впровадження сімейно-кланових принципів організації влади в нових незалежних державах зумовило деградацію міждержавних відносин на пострадянському просторі (і, зокрема, між демократіями Балтії та іншими пострадянськими державами) та призвело фактично до підміни їх міжклановими.

Факт заміни міждержавних відносин міжклановими визначимо як **восьму особливість** функціонування пострадянського президенства (особливість, пов'язану з його зовнішньополітичними проявами).

Думається, що міжкланові стосунки на пострадянських просторах доцільно аналізувати з використанням мережевого підходу, зокрема – розглядати включеність внутрідержавних „сімей” чи кланів у реципрокні мережі. Специфічна реципрокна реальність – „економіка дару” чи економіка неринкового типу.

Особливістю реципрокних стосунків є те, що вони завжди існували й існують на різних рівнях соціуму: від сім'ї до владних структур, облаштованих на принципах непрозорості, недемократичності. Їх мета – взаємними стараннями учасників реципрокної мережі (а це завжди „близькі” люди) допомогти вижити, втриматись „слабшому”.

Суть реципрокних стосунків – обмін „дарами”. Що може слугувати „даром”? Якщо говорити коротко, то будь-що: від шанобливого ставлення у відповідь „обдарованого” до „дарителя” до певної „послуги” першого

**Деякі особливості президентства
на пострадянському просторі (1991 – 2004 рр.)**

Марія Кармазіна

другому. Реципрокні стосунки чітко передбачають: отримавши „дар”, маєте його „повернути”. Сподіватись на альтруїзм „дарителя” тут не доводиться, адже реципрокність – це завжди і передовсім взаємність.

Ціна „дару” дорівнює його корисності для обдарованого. А корисність – суб’єктивна цінність. В якийсь момент для особистості корисною є можливість отримання грошей, в іншому – посади, земельної ділянки чи на найкращих умовах одержання підприємства у приватну власність. Рівень же взаємин „сімей” і кланів з різних держав між собою передбачає інші масштаби „дарів” і, відповідно, „віддарувань”. Яскравим прикладом „дару” (а, може, й „віддарування” – для непосвячених збагнути, що є первинним, а що вторинним часто буває надзвичайно складно) були послуги В. Путіна, надані Л. Кучмі під час останніх президентських виборів в Україні. Зокрема, президент Росії зауважував, що робив те, що його просила українська сторона, незважаючи на те, що прохання і відповіді на них мало узгоджувалися, приміром, з Конституцією України.

Зрозуміло, що зміна Л. Кучмою президентського статусу на статус експрезидента не веде до знищення створеної реципрокної мережі – як вказувалося, віддарування членом мережі „дарителя” може відбуватися і через кілька років після отримання „дару”.

Дев’ять особливостей пострадянського президентства стосується методів управління державами, серед яких першочергової ваги набрали такі, як насилля, обман, популізм. Приклад їх поєднання у 1990-х роках та на початку XXI століття дає світові Туркменистан на чолі з президентом С. Ніязовим. Туркменам навіюється думка, що тільки мудра політика президента забезпечила настання для жителів республіки „золотого віку”. Реальними проявами цього „золотого віку” стало будівництво на території країни золотих статуй президента і розкішних палаців, обмеження контактів населення із зовнішнім світом (шляхом цензурування інформації про події у світі, заборони супутникового і кабельного телебачення, обмеження доступу до Інтернету тощо), заходи, спрямовані на знищення науки (заборона Академії наук) та закладів культури (закриття театрів опери та балету, філармонії, цирку). Такі „здобутки золотого віку туркменського народу” призводять до все більшої самоізоляції країни.

Самоізоляція країни – наслідок правління й білоруського президента („примітивного диктатора”, як нещодавно охарактеризував А. Лукашенко З. Бжезінський). І хоча А. Лукашенко не говорить про настання в республіці „золотого віку”, однак його риторика близька до популістської риторики Туркменбаші: „Білорусь – дуже вразлива, вона притягує до себе жадібні погляди з усіх боків. ...Я всі ці роки з трепетом несучу на руках цю крихку кришталеву посудину – Білорусь. Ми не хотіли б, щоб ця чистота і створена нами краса потрапила до рук безвідповідального політика” [26].

Специфічним методом управління країною є корупцізація країни. Про

ступінь участі президентів у цьому процесі можна судити, аналізуючи такі моменти, як: прозорість підписання й оприлюднення президентом своїх указів і розпоряджень; сферу компетентності та впливовості в політиці й економіці структур, „замкнених” на президента (йому підконтрольних, підзвітних); наявність „людей президента” (чи партії влади) у державних та приватних структурах тощо.

Формуванню чітких уявлень про корупційні наслідки другого терміну правління, приміром, українського президента, посприяє звернення до даних міжнародної організації Transparency International. Вона якраз і досліджує рівень корумпованості країн, оцінюючи його за 10-бальною шкалою: найвищий бал відповідає найнижчому рівню корупції, а найнижчий навпаки – найвищому. Тож, приміром, 1999 року Transparency International, проаналізувавши стан справ з корупцією у 99 країнах світу, відвела Україні 75 місце, виставивши нашій державі 2,6 бала (поряд з Молдовою, Венесуелою, В’єтнамом). 2000 рік – 1,5 бала (87 місце в рейтингу 90 країн); 2001 – 2,1 (83 місце серед 91 обстеженої країни); 2002 – 2,4 (85 місце серед 102 країн); 2003 – 2,3 (106 місце серед 133 обстежених країн). 2004 року Україна в рейтингу Transparency International посіла 122 місце (разом з Болівією, Гвєтемалою, Казахстаном, Киргизстаном, Нігером та Суданом) із 145, отримавши 2,2 бала [27]. Висновок: корумпованість українського суспільства посилювалась.

Зрештою, слід виокремити ще одну – **десяту** – особливість пострадянського президентства: кожен з президентів має більш чи менш сильну, або й відверто слабку, „недорозвинену” (як в Білорусі) опозицію, протистояння з якою намагається за жодних умов не вводити у правове поле, але прагне її знищення. Такий стан речей зумовив те, що в трьох колишніх радянських республіках – Росії, Казахстані, Киргизстані – опозиція у досліджуваний період жодного разу не приходила до влади. Не в останню чергу це зумовлено використанням авторитарною владою в електоральних кампаніях потужного адмінресурсу (що виокремимо як ще одну, **останню особливість** президентства в нових незалежних державах на пострадянському просторі).

Зазначені особливості функціонування інституту президентства в колишніх республіках СРСР є, думається, найбільш значущими й дають більш-менш чіткі уявлення про сутність аналізованого нами феномена (хоча, зрозуміло, поряд з ними можна визначити й інші).

Література:

1. **Лясковский В.** Оранжевое домино. – <http://inosmi.ru/translation/216494.html>
2. Див: <http://www.freedomhouse.org/research/freeworld/2004/countries.htm>

**Деякі особливості президентства
на пострадянському просторі (1991 - 2004 рр.)**

Марія Кармазіна

3. Михайло Горбачов – життя після життя... // Дзеркало тижня. – 2004. – №16. – 24 квітня. – С. 13.
4. **Корабльов С.** Україна не Молдова // Дзеркало тижня. – 2003. – №43. – 8 листопада. – С. 6.
5. **Аслунд А.** Розбудова капіталізму. Трансформації в країнах колишнього Радянського блоку. / Перекл з англ. – К.: Дух і Літера, 2003. – С. 487 – 488.
6. **Афанасьев Ю.** Власть как цель и средство. Два возможных пути России в прошлом и настоящем // Свободная мысль – XXI. – 2005. – №1. – С. 55.
7. **Гетьманчук О.** Азербайджан: вибір сім'ї // Дзеркало тижня. 2003. – №40. – 18 жовтня. – С. 5. Про Ільхама Алієва азербайджанці говорять, як про „закінченого картяра”, для якого „казино-тури” до Туреччини – не єдина вада”. А ще вони розуміють, що „Алієв-молодший абсолютно не придатний для кабінетної роботи”, однак – погоджуються зрештою на його президентство (там же).
8. **Афанасьев Ю.** Россия – несовременная страна? // Свободная мысль – XXI. – 2004. – №11. – С. 6.
9. Захід протестує проти політики президента Росії // Дзеркало тижня. – 2004. – №39. – 2 жовтня. – С. 5.
10. Там само.
11. **Лукин А. В.** Диктатура и жизнь // Полис. – 2004. – №1. – С. 14.
12. **Афанасьев Ю.** Власть как цель и средство. – С. 45 – 46.
13. **Шестопал Е. Б.** Авторитарный запрос на демократию, или Почему в России не растут апельсины // Полис. – 2004. – №1. – С. 28.
14. **Ганопольский М.** Монархия нужна России как воздух. – http://ng.ru/politics/2004-05-25/2_monarchy.html
15. Власть. – 2004. – №7. – С. 50
16. Там само. – С. 51.
17. Там само. – С. 52.
18. Там само. – С. 53.
19. **Brzezinski Z.** Russian Roulette. – http://online.wsj.com/public/page/0,,public_home_search,00.html
20. **Лясковский В.** Оранжевое домино. – <http://inosmi.ru/translation/216494.html>
21. **Поляников Т.** Логика авторитаризма // Свободная мысль – XXI. – 2005. – №1. – С. 60.
22. **Симонян Р.** Грузия, Украина... далее везде? // Власть. – 2005. – №1. – С. 11.
23. Президент Латвії Вайра Віке-Фрейберга: „Необхідно домогтися, щоб навіть опозиція працювала на благо України” // Дзеркало тижня. – 2005. – №3. – 29 січня. – С. 5.
24. **Brzezinski Z.** Russian Roulette. – <http://online.wsj.com/public/page/>

форми політичної влади

форми політичної влади

0,,public_home_search,00.html

25. **Куртов А.** Метаморфозы демократии // Свободная мысль – XXI. – 2004. – №9. – С. 67, 68.

26. Лукашенко – forever? // Дзеркало тижня. – 2004. – №36. – 11 вересня.

27. http://www.transparency.org/pressreleases_archive/2004/2004.10.20.cpi.en.html